

CEZİRE BÖLGESİNİN ÖNEMLİ ŞEHİRLERİNDEN URFA VE ÇEVRESİNİN ZENGÎ AİLESİ İÇİNDE EL DEĞİŞİMİ

Yrd. Doç. Dr. Yasemin SARI
Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZ

Zengîler devletinin kurucusu İmâdüddin Zengî, Haçlılar'ın hâkimiyetindeki Harran'ı şehir halkından teslim aldıktan kısa süre sonra Urfa'yı fethederek yaklaşık yarım asırlık Urfa Haçlı Kontluğuna son vermiştir (539/1144). Zengî, hiçbir mukavemetle karşılaşmaksızın Suruç'u (Serûc) aldıktan sonra Bizans hâkimiyetindeki Birecik'i (Bîre) muhasara etmiş, ancak Musul'da çıkan isyan sebebiyle kuşatmayı kaldırmıştır. Onun vefatıyla devleti oğulları arasında bölünmüş, Halep, Nüreddin Mahmûd Zengî; Musul, I. Seyfeddin Gâzî tarafından idare edilmeye başlanmış, Fırat nehri aralarında sınır kabul edilmiştir. Bu sırada Tel Bâşîr'e dönmek zorunda kalan Kont II. Joscelin, Zengî devletinin ikiye ayrılmasından istifadeyle Urfa'daki Ermenilerle anlaşarak şehri ele geçirmiş ve çok sayıda Müslümanın ölümüne neden olmuştur. Durumun Halep hâkimi Nüreddin Zengî ile Musul hâkimi I. Seyfeddin Gâzî'ye bildirilmesi üzerine Nüreddin Zengî, askeriyle derhal Urfa önlerine gelip şehri yeniden fethederken I. Seyfeddin Gâzî'nin sevk ettiği ordu, ancak Urfa'nın fethi gerçekleştikten sonra gelebilmiştir. Urfa'nın Nüreddin Zengî'ye geçmesi, iki kardeş arasında tatsızlığa neden olsa da I. Seyfeddin Gâzî'nin Urfa'dan feragat etmesiyle şehir Nüreddin Zengî'nin elinde kalmıştır. 578 (1182) yılında Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Urfa ve çevresini alıncaya kadar bu topraklar Zengîler arasında sürekli el değiştirmiştir

Anahtar kelimeler: Zengîler, İmâdüddin Zengî, Nüreddin Mahmûd Zengî, Urfa, Harran, Suruç, Birecik.

ABSTRACT

The Pass of Urfa, One Of The Important Cities Of The District of Al-Jazeera, in to the Different Zengi Families

Imadad Din Zengi, the founder of the Zengid dynasty, captured the city of Harran that was ruled by the crusader. Afterwards his siege of Urfa (Edessa) ended the Crusader County of Urfa (539/1144). After he besieged Suruc (Seruc), a rural district of Urfa, without facing any resistance, he surrounded Birecik (Bire) that was under the thumb of Byzantium. However, he lifted the siege due to the revolts in Mosul. The Zengid state was divided into the sons of Zengi: While Aleppo was given to Nüreddin Mahmûd Zengî, Mosul was ruled by Seyfeddin Gazi I. The Euphrates was acknowledged as a border between the two. The count Joscelin II. had to come back to Tel Basir. The division of the Zengid dynasty into two parts along with the support of the Armanians who live in Urfa enabled him to occupy the city of Urfa. This caused the death of many Muslims. After Nuraddin Zengî, the judge of Aleppo, and Sayfaddin Gazi I., the judge of Mosul, heard about the recent event, both made a move to Urfa with their armies. The army of

Nuraddin Zengi conquered the city. Therefore Nuraddin Zengi began to rule the city of Urfa. However this created unpleasantness between the two brothers, when Sayfaddin Gazi renounced from ruling Urfa, the city stayed under the sultanate of Nuraddin Zengi. In 578/1182, Salahaddin-i Eyyubi conquered the city of Urfa and its surroundings. Until then, the district of Urfa often passed from one Zengi family to another.

Keywords: : Zengids, İmad ad Din Zengi, Nuraddin Mahmûd Zengi, Urfa, Haran, Suruc, Birecik.

Giriş

İslam tarih literatüründe el-Cezîre olarak isimlendirilen bölge sınırları içerisinde kalan, aynı zamanda ülkemizin güneydoğusunda yer alan Urfa şehri ile Haran, Birecik ve Suruç ilçeleri Müslüman bir Türk devleti olan Zengîler döneminde hanedan üyeleri arasında sürekli el değiştirmiştir. Söz konusu bu belgeler, I. Haçlı seferiyle Selçuklular'ın hâkimiyetinden çıkmış, yaklaşık yarım asır Haçlılar'ın kontrolünde kalmıştır. Bu istila dönemi Zengî devletinin kurucusu İmâdüddîn Zengî'nin duruma müdahalesiyle son bulmuştur. Bu makalede Zengî'nin, bağımsızlığını kazanmasından sonra Haçlılar'ı söz konusu topraklardan çıkarmak için verdiği mücadele ile kendisinden sonra Zengî ailesinin bu toprakları hâkimiyetlerinde tutabilmek için harcadıkları çaba incelenecektir. Şu hususiyeti özellikle belirtmekte fayda görüyoruz ki makalede Urfa'nın yanı sıra sadece üç ilçesi incelenmiş, diğer ilçeleri Zengî devletinin hâkimiyetine hiç girmediği için incelediğimiz konu başlığı kapsamına alınmamıştır.

Zengîler Devleti'nin kurucusu İmâdüddin Zengî, Sultan Alparslan zamanında (456-465/1064-1072) Selçuklu Devleti'nin hizmetine giren ve Sultan Melikşah'ın (465-485/1072-1092) ölümünden sonra oğulları arasında başlayan taht mücadeleleri sırasında Tutuş'u bırakıp Berkyaruk'un safında yer alması üzerine Tutuş tarafından öldürülen Kasımüddeve Aksungur'un tek oğludur. İmâdüddin, babası öldürüldüğü zaman henüz yedi ya da on yaşlarında olup Halep'te bulunuyordu. Büyük Selçuklular'ın Musul Emiri Kürboğa, onu himayesine alarak Musul'a getirip yetişmesiyle bizzat ilgilendi. İmâdüddin Zengî, Musul'da bulunduğu süre içinde pek çok sefere katılmış ve önemli başarılar elde etmişti. Bu yönüyle emrinde bulunduğu Selçuklu sultanlarından büyük ilgi gördü. Selçuklular'ın Musul Valisi Aksungur el-Porsukî'nin Bâtınîler tarafından öldürülmesi üzerine Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar onu, Musul ve idaresindeki eyaletlerin valiliğine getirip oğlu Alparslan'a atabeg tayin etti (521/1127).¹ Böylece İmâdüddin Zengî'nin aynı tarihlerde Musul'a gelmesiyle birlikte Musul Atabegliği (Zengîler) dönemi (521-631/1127-1233) başlamış oldu.

Bölgede varlığını hissettirmeye başlayan İmâdüddin Zengî, el-Cezîre bölgesindeki hâkimiyetini kuvvetlendirmek üzere sırasıyla Nusaybin, Sincar ve Ha-

¹ İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân* (thk. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut 1971, II, 327. Ayrıca bk. Eskikurt, Adnan, *Musul Atabegliği (Zengîlerin Son Devri ve Lü'lü' Ailesi 607-660/1211-1262)*, İstanbul 2014, s. 51-52; Bezer, Gülay Öğün, "Zengî, İmâdüddin", *DİA* (İstanbul 2013), XLIV, 258-259.

bur'u ele geçirdi. Ardından Müslümanların elinde olup da Haçlılar'ın baskısı altında tutulan Harran'a geçmek üzere hazırlık yaptı. Bu sırada Harran halkının Haçlılar karşısında kendilerini müdafaa edebilecek ve koruyacak güçlerinin olmadığını öğrenip onları Haçlılar'ın baskı ve zulmünden kurtarmak üzere Harran'a hareket etti (521/1127).² Kendisini şehir dışında karşılayan halktan şehri bizzat teslim aldı. Harran'da bulunduğu sırada Urfa Kontu ve o bölgenin hâkimi olan II. Joscelin'e haber gönderip kısa bir süre için onunla anlaşma yaptı (522/1128). O, bu anlaşma ile zaman kazanıp şehri islah ve tahkim etmek istiyor, hem de o sırada vefat etmiş olan Dımaşk Atabeği Tuğtegin'den boşalan bölgede hâkimiyet sahasını genişletmek üzere asker toplamak için arkasını emniyete almak istiyordu. Nitekim Zengî'nin en büyük hedefi Fırat'ı geçip Suriye'ye gitmek, Halep başta olmak üzere diğer Suriye şehirlerini ele geçirmektir.³ Böylece Suriye ve el-Cezîre bölgesini Haçlılar'dan arındırarak bu bölgede tam bir hâkimiyet kurabileceğini düşünüyordu.

İmâdüddin Zengî Harran'ı teslim alınca orayı Emir Savtegin'e ikta olarak verdi (523/1129), ancak daha sonra Savtegin, Zengî'ye isyan edip Abbasî Halifesi Müstershid-Billâh'a (512-529/1118-1135) sığındığını, yerine kendisinden önceki kişiyi vali olarak bıraktığını bildirdi. Zengî, Savtegin'in ölümünden sonra Harran'a yeniden asker sevk edip şehri ikinci kez teslim aldı (533/1139).⁴ Harran üzerindeki hâkimiyeti kesinlik kazanan Zengî, burayı bölgede Haçlılar'ın kontrolü altında bulunan diğer yerleri ele geçirmek üzere üs olarak kullanmıştır. Nitekim Harran'ın zaptıyla birlikte bölgeye sokulmayı başaran Zengî, el-Cezîre bölgesinde ele geçirdiği yerlerle birlikte sınırlarını kuzeyden emniyet altına almayı başardı (538/1144). Bundan sonra doğuda Musul, batıda Halep ile sınırlı olan ülkesinin ortasında bulunan Urfa Haçlı Kontluğu'nu öncelikli hedefleri arasına koydu. Zengî'yi böyle düşünmeye sevk eden en önemli etkenlerinden biri Urfa Haçlı Kontluğu'nun Fırat'ın batısında ele geçirdiği yerler sebebiyle bölgedeki Selçuklu otoritesini ve kendisini tehdit eder hale gelmesidir. Diğer bir sebep ise Selçuklu Sultanı Mesud'un Müslüman topraklarına saldıran Haçlılar'a karşı Zengî'den Urfa'yı Haçlı tahakkümünden kurtarmasını istemesidir.⁵ Har-

² İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî (ö. 630/1233), *Târîhü'l-bâhir fi'd-devleti'l-atabekîyye* (thk. Abdülkadir Ahmed Tuleymât), Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadîse, ts., s. 34; İbnü'l-Vâsıl, Ebü Abdullah Cemalüddin Muhammed b. Sâlim b. Nasrullah b. Sâlim İbn Vâsıl et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfî (ö. 697/1298), *Müferricü'l-kürüb fi ahbârî benî Eyyûb* (thk. Hüseyin Muhammed Rebi'), I-V, Kahire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İlam, 1972, I, 36.

³ İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-târîh* (thk. Carolus Johannes Tornberg), I-XIII, Beyrut 1982, X, 647; *Târîhü'l-bâhir*, s. 37. Ayr. bk. Bezer, Gülay Ögün, "Zengî, İmâdüddin", *DİA* (İstanbul 2013), XLIV, 259.

⁴ İbnü'l-Ezrâk, Ahmet b. Yusuf b. Ali İbnü'l-Ezrâk el-Fârîkî (ö. 577/1181), *Târîhu Meyyâfârîkîn* (thk. Kerîm Fârûk el-Hüfî-Yusuf Baluken), İstanbul: Nûbihar Yayıncılık, 2014, s. 596. Ayr. bk. Artuk, İbrahim, *Artuk Oğulları Tarihi*, İstanbul 1944, s. 580; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürüb*, I, 84. Ayr. bk. Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhü'z-Zengîyyîn fi'l-Musul ve bilâdi's-Şam*, Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1999, s. 102.

⁵ Ebü Şâme el-Makdisî, Ebü'l-Kasım Şehâbeddin Abdurrahman Ebü Şâme el-Makdisî (ö. 665/1268), *Kitâbü'r-ravzateyn fi ahbârî'd-devleteyn (en-Nürîyye ve's-Salâhiyye)* (thk. İbrahim ez-

ran'ın üs olarak kullanılmasıyla bu civardaki Haçlılar'ın yağmacılık faaliyetlerine de son vermeyi ümit eden ve mevcut durumdan fazlasıyla rahatsız olan Zengî, hem sultanın arzusunun yerine getirmek hem de İslam dünyasının artık Urfa'nın fethedilmesi gerektiği beklentisini gerçekleştirmek üzere bu planını gizli tutarak uygun zamanı kollamıştır.

el-Cezîre bölgesinde yer alan Urfa, Suruç (Serûc), Birecik (Bîre) ile Fırat'ın batısında kalan bazı yerler II. Joscelin'e aitti. Zengî, halkının büyük bölümü Müslüman olan ve zaman zaman Haçlılar'ın saldırılarına maruz kalan bölgeyi, Haçlılar'dan temizleyerek eski günlerine kavuşturmayı arzuluyordu. Ancak ileri görüşlü bir kumandan olan II. Joscelin, İmâdüddin Zengî'nin Urfa'yı alma girişimlerini bildiğinden tedbirli ve temkinli hareket ediyor, bu yüzden Zengî, bir türlü Urfa'yı ele geçirme imkânı bulamıyordu. Bu sebeple Zengî bir ara kendisinin II. Joscelin'in elindeki yerlere saldırmaktan vazgeçtiği vehmini uyandırmak maksadıyla Diyarbakır meselesiyle uğraşmaya başladı. II. Joscelin, onun Artuklular'ı ve Diyarbakır'a hâkim olan diğer hükümdarları ihmal edemeyeceğini anlayıp gönlü rahat bir şekilde şehirden ayrıldı. Fırat'ın batısında yer alan Tel Bâşir'e gitti. Kontun şehirden ayrıldığını, şehrin savunmasız olduğunu ve hızlı hareket ettiği takdirde şehri alabileceğini Harran emiri Cemaleddin Fazlullah b. Cafer⁶ vasıtasıyla haber alan Zengî, beklediği fırsatın geldiğini düşünerek askerî hazırlıklara başladı.⁷ Diğer taraftan Haçlılar'ın, Bizans ile aralarının açık oluşu, zor durumlarında hemen yardımına koşan Kudüs Krallığı'nın henüz çocuk yaşta bir kral tarafından idare ediliyor oluşu ve Urfa ile Antakya hükümdarlarının arasının açık oluşu İmâdüddin Zengî'nin işini kolaylaştırıyordu.⁸ Hıristiyan dünyasının içinde bulunduğu bu durum, Urfa kontunun da şehirden ayrılmasıyla birlikte fetih için bulunmaz fırsata dönüşmüştür. Ertesi gün önden Hâcib Selahaddin Yağsıyan kumandasında öncü birlik gönderen Zengî, şehrin alınabilir durumda olduğunu öğrenince emirlerini yemekte toplayıp, "yarın benimle Urfa üzerine sefere gitmeyecek olan hiç kimse benim soframdan yemesin"⁹ diyerek Urfa'nın

→ →

Zeybek), I-V, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997, I, 136 Ayr. bk. Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği: Zengîler (Musul Kolu 1146-1233)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yay., 2013, s. 50.

⁶ O sırada Harran emiri olan Cemâleddin Fazlullah b. Cafer, Urfa'nın fethi konusunda pek çok defa Zengî'ye teşvikte bulunmuş, onu cesaretlendirmiştir. Emir Cemâleddin, Urfa Haçlı Kontu'nun şehirden ayrıldığını kendisine haber vermekle bu büyük fetihte önemli bir paya sahip olmuştur. Bu yüzden şehirde yer alan bir caminin mihrabına yazılan şiiirde onun bu payına dikkat çekilmekte, aynı zamanda ismi zikredilmek suretiyle taltif edilmektedir. O bunu duyunca "Cemâleddin"i silin "İmâdüddin" yazın diyerek âl-i cenap bir tavır sergilemiştir. Bu durum Zengî'nin kulağına gidince "Şair doğru söylemiş, sen olmasaydın Urfa'nın fethini istemezdik" demek suretiyle ona övgüde bulunmuştur (İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Hibetullah b. Muhammed el-Ukayfî el-Halebî (ö. 660/1262), *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb* (thk. Süheyl Zekkâr), I-II, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1997, II, 279-280).

⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, XI, 98; *Târihü'l-bâhir*, s. 65, 67; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 280; Ebü Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-ravzateyn*, I, 138-139. Ayrıca bk. Gök, s. 50.

⁸ Öngül, Ali, *Urfa Tarihi (İslam Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar 639-1517)*, Manisa 2004, s. 152.

⁹ İbnü'd-Devâdârî, Seyfüddîn Ebü Bekir b. Abdillâh b. Eybek ed-Devâdârî (ö. 732/1332), *Kenzü'd-dürer ve câmi'i'l-ğurer: ed-dürü'l-mâdiyye fi ahbâri devleti'l-Fâtîmiyye* (thk. Salahaddin Münecid), I-IX, Kahire 1961, VI, 539.

fethi konusundaki kararlılığını kesin ve net bir şekilde ortaya koymuş, kendisinden geri kalanları tehdit edip özürlülerinin kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca sefer için cihad ilan ederek Haçlılar'ın destek kuvvet gönderme ihtimaline karşılık bölgedeki Türkmen ve Kürt beylerinden yardım istemiştir. Onun cihad çağrısı büyük yankı uyandırmış, böylece kalabalık bir katılım sağlanmıştır.¹⁰ *Anonim Süryânî Vekâyinâmesi*'ndeki bir bilgiye göre Zengî'nin ordusunda, önemli kumandan ve emirlerden Hâcip Selahaddin Yağsıyan, Erbil ve Şehrizar emiri Zeyneddin Ali Küçük, Ergani emiri Ebû Ali, Siverek ve civarı hâkimi Emir İsa yer alıyordu. Aynı zamanda şehrin güneyinde iskân olunan birçok Kürt ve Arap aşiretler ile Menbic hâkimi Hassân b. Gümüştengin de bu ordunun içinde yer almaktaydı.¹¹

Zengî, emirlerine yönelik yaptığı konuşmasından iki gün sonra süratle Urfa önlerine geldiği sırada şehirde bulunan piskoposlar, onun kan dökülmeden teslim olmaları yönündeki çağrısına kulak asmadıkları gibi destek kuvvet göndermeleri için Kudüs ve Antakya Haçlı Kontlukları'na haber gönderdiler. Bu sırada Zengî'nin, askeriyle Urfa önlerine geldiği haberini alan II. Joscelin, yapılacak bir şey olmadığını düşünerek Tel Bâşir'de kalmış, şehir savunmasında yer almamıştır.¹² Şehir o sırada Latin Başpiskoposu II. Hugue, yerli Süryani halkın başkanı Piskopos Basilius Bar Şumana ve Ermeni Piskoposu Katolikos Ananias idaresindeki zayıf bir garnizon tarafından savunulmaktaydı.¹³ Zengî'nin teslim olmaları teklifini reddeden piskoposlar ile şehrin yerli halkı, genç-ihtiyar, erkek-kadın herkes Zengî ve ordusuna karşı savunma tertibatı aldılar. Şehir, yirmi sekiz gün boyunca muhasara edildi. Ancak müstahkem surlar karşısında muvaffak olamayan İmâdüddin Zengî, bütün Haçlılar'ın birleşerek üzerine yürümesinden endişe ettiğinden şehri bir an evvel alabilmek için muhasarayı ısrarla sürdürdü. Bu sırada Haçlılar'ın üzerlerine yürümesinden korkuya kapılan askerler "*Eğer Rabbimiz bize acımaz ve bizi bağışlamazsa kaybedenlerden oluruz*"¹⁴ diyorlardı. Şehir surları bir taraftan büyük mancınıklarla dövülürken diğer taraftan lağımçılar tarafından surların altından kanallar açılıyordu (26 Cemâziyelâhir 539/24 Aralık 1144). Açılan kanallardan içeri girmeyi başaran askerler, halk tarafından iç surların inşa edildiğini gördü. Şehir halkının tüm bu çabaları karşısında yılgınlık göstermeyen Zengî, münâdîleri vasıtasıyla halka teslim olmaları çağrısını yineledi. Teslim oldukları takdirde emniyette olacaklarını söylemesine rağmen kendilerine yardım etmek üzere Haçlılar'ın desteğinin geleceğinden endişesi olmayan piskoposlar, bunu kabul etmeyerek onun çağrılara kulak asmadılar. Nihayet iç suru da yıkmayı başaran askerler şehre girebildiler. Bu sıra-

¹⁰ İbnü'l-Kalânîsi, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali ed-Dimaşkî İbnü'l-Kalânîsi (ö. 555/1160), *Târîhu Dimaşk (360-555)* (thk. Süheyl Zekkâr), Dimaşk: Dâru Hassân, 1983, s. 439. Ayr. bk. Gök, Halil İbrahim, s. 50.

¹¹ Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, s. 145'den naklen.

¹² Gök, Halil İbrahim, s. 50.

¹³ Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987, s. 144.

¹⁴ A'raf, 7/149.

da karşı karşıya gelen her iki taraf arasında şiddetli bir mücadele yaşandı. Her iki tarafın karşı karşıya geldiği bu durum kaçınılmaz olarak çok sayıda kişinin ölümüne sebebiyet verdi. Ölenler arasında Başpiskopos II. Hugue da vardı. Hatta rivayete göre Zengî, şehre girdiği sırada o hengâme içinde şehrin piskoposu Basilius'un bir ipe bağlanmış vaziyette sürüklendiğini görüp etrafındakilere onun kim olduğunu sordu. Kendisine onun şehrin piskoposu olduğu söylenince onun yerde sürülmesine gönlü razı olmayıp çadırına götürülmesini emretti, ancak şehri teslim etmeyip halkını tehlikeye atmasından dolayı kendisini tevbih etti. Zengî'nin bu nazik davranışından etkilenen piskopos, "mukadderât-ı ilâhî sizin böyle bir zaferi kazanmanızı ve hükümdarlar arasında şöret sahibi olmanızı irade etti. Biz fakir ve masum kişileriz, hıyanet etmedik ve andlarımızı bozmadık. Haçlılar'a bağlı kaldığımız gibi size karşı da bağlı kalacağız" dedi. Zengî, piskoposun kendisini Arapça ifade edişi ve münevver bir şahsiyet oluşundan etkilenerek; "doğru söylüyorsunuz piskopos, andlarını bozmayanları Allah da insanlar da sever" diyerek mukabelede bulunmuş ve şiddetli çarpışmalar sebebiyle tamamen harap olan şehrin imarı konusunda kendisiyle istişarelerde bulunmuştur. Kalenin zaptından sonra Zengî, iç kalede bulunanların iki gün içinde teslim oldukları takdirde canlarının bağışlanacağı teminatını vermiş, böylece iç kalede bulunanlar kaleyi teslim etmişlerdir.¹⁵

Süryânî tarihçiler Mikhail ve İbnü'l-İbrî, Zengî'nin Urfa'yı fethi esnasında Süryânî ve Ermeniler'e adalette muamele ettiğini, ancak Haçlılar'ı tasfiye hususunda tolerans göstermediğini ifade etmektedirler.¹⁶ İslam kaynakları ise Zengî'nin şehre girdikten sonra herhangi bir katliam ve yağma yapmadığını yazmaktadır. Tarihî kayıtlara göre İmâdüddin Zengî, şehri görünce çok beğenir ve böyle güzel bir şehrin tahrip edilmesinin doğru olmadığını düşünerek münâdîleri vasıtasıyla askerlerin tahripleri durdurmasını, esirlerin serbest bırakılmasını ve alınan ganimetlerin iade edilmesini emreder ve şehrin ıslahı için çalışmalar başlatır.¹⁷ Yaklaşık yarım asır sonra Urfa'nın yeniden Müslümanların eline geçmesi, Haçlılar'a vurulan en büyük darbelerden biri olmuştur. Haçlılar'ın kutsal değer atfettikleri ve stratejik konumu açısından önemli gördükleri Urfa, Hıristiyanların Müslümanlara terk etmek zorunda kaldıkları bir şehir olmasının yanı sıra el-Cezîre ve Suriye bölgesinde üs olarak kullanıp Müslümanlara büyük zararlar verdikleri bir merkezdi.¹⁸ Böylece Kont II. Joscelin Fırat'ın batısına çekilmek zorunda kalmış, şehrin ele geçirilmesiyle birlikte Urfa Haçlı

¹⁵ İbnü'l-Kalânîsî, s. 437-438; İbnü'l-Esir, *Târihü'l-bâhir*, s. 68; Süryani Mikhail, *Vakainame* (trc. Hrand D. Andreasyan), by., 1944, s. 128; İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna (ö. 685/1286), *Abu'l-Farac Tarihi* (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1950, II, 378-379. Ayr. bk. Segal, Judah Benzion, *Edessa (Urfa) Kutsanmış Şehir* (trc. Ahmet Arslan), İstanbul 2002, s. 310-311.

¹⁶ Süryani, Mikhail, *Vakainame*, s. 128; İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 380. Ayrıca bk. Öngül, s. 153-155.

¹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 99; *Târihü'l-bâhir*, s. 69-70; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 279; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, I, 93-94.

¹⁸ İbnü'l-Esir, *Târihü'l-bâhir*, s. 66-67; Ebü Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-ravzateyn*, I, 138.

Kontluğu'nun bölgedeki varlığı sarsılmıştır.

Urfa'nın İmâdüddin Zengî tarafından fethedilmesi, Müslümanlar açısından önemli bir fetih olarak görülmüştür. Bunun en önemli sebeplerinden biri Urfa'nın, Anadolu, el-Cezîre ve Suriye bölgesinin merkezinde yer alması ve stratejik konumu itibarıyla tarih boyunca hem İslam hem de Hıristiyan dünyası açısından önemli yerleşim yerlerinden biri olarak görülmesidir. Bu bakımdan İslam tarihi kaynakları Urfa'nın Hıristiyanlar nazarında Kudüs, Antakya, Roma ve İstanbul ile birlikte en şerefli ve önemli şehirlerden biri olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁹ İslam'ın Hıristiyan Haçlı dünyası karşısında elde ettiği bu önemli zafer, Müslümanlar tarafından sevinçle karşılanmış, o gün adeta bayram ilan edilmiştir. İbnü'l-Esîr, Urfa'nın fethi sebebiyle İslam dünyasında şüyu bulan sevinç ve mutluluğu Bedir Gazvesi'ne benzetir ve Urfa'nın fethinin ne derece önemli olduğunu, şehrin fethiyle ilgili kerametlerden bahsederek anlatır.²⁰ Böylesine önemli bir fethin, İmâdüddin Zengî gibi dönemin güzide liderlerinden birine nasip olması tesadüf olmasa gerektir. Nitekim bu zafer onun zamanlama kabiliyeti ve askerî dehasını yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir. Onun bu başarısını taltif edici mahiyette dönemin Abbâsî Halifesi Muktefi-Liemrillâh,

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *Târîhü'l-bâhir*, s. 66; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-ravzateyn*, I, 138.

Urfa, ilk yerleşimlerden itibaren Pagan kültürü, Hıristiyanlık öncesi dinler ve Hıristiyanlık sonrası çeşitli mezhepler açısından dinî öneme sahip bir şehir oldu. M.S. III. ve IV. yy.'lar Hıristiyanlığın şehirde görüldüğü ve yaygınlaştığı yy.'lar olarak bilinir. Bu tarihlerde Urfa'ya hâkim olan Edessa Krallığı Anadolu'da Hıristiyanlığı resmî din olarak benimseyen ilk krallıktı. Rivayete göre Edessa'nın çaresiz bir hastalığa yakalanan kralı V. Abgar (M.Ö. IV-M.S. 7 ve M.S. 13-50), mucizelerini işittiği Hz. İsa'ya bir ulak gönderip kendisini iyileştirmesi için Urfa'ya davet eder. Bu davet üzerine Hz. İsa, kendisi gelemeyip onu iyileştirmesi için bir öğrencisini göndereceğini söyler. Bu şekilde aralarında yazışmalar gerçekleşir. Abgar ile Hz. İsa'nın bu yazışmaları daha sonra koruyucu kutsal eşya olarak önem kazanır. Abgar'ın Kudüs'e gönderdiği ve aynı zamanda ressam olan ulak Henan'ın yaptığı hayali portre, Hz. İsa'nın yüzünü sildiği mendile bıraktığı iz olarak anılır. VIII. yy.'a gelindiğinde Hz. İsa'nın portresi Bizans'ta ün kazanır. Bu portre X. yy.'da Bizans'ın başkenti İstanbul'a, XIII. yy.'da gerçekleşen Latin işgali sırasında Avrupa'ya taşınır. Bugün Urfa'da yağın olan inanışa göre ise Hz. İsa'nın yüzünü silerken izi kalan bu mendil, Ulu Camii içerisinde halen mevcut olan kuyunun içindedir. Bu yüzden de kuyunun suyunun şifalı olduğuna inanılır (Yılmaz, Evren-Süreyya Eroğlu, "Edessa'dan Urfa'ya: Urfa'da Kilise'den Camiye Dönüştürülmüş Yapılar", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 30, ss. 1-12, Isparta 2013, s. 4-5). Urfa'nın Anadolu'da Hıristiyanlığı benimseyen ilk yer olması, şehrin kralının Hz. İsa ile olan yazışmaları ve Hz. İsa'nın yüzünü sildiği mendilin bir rivayete göre Urfa Ulu Camii'nde halen mevcut olan kuyuda yer alması burayı Hıristiyanlar açısından önemli bir yer kılmaktadır.

²⁰ İbnü'l-Esîr, *Târîhü'l-bâhir*, s. 67. İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre Urfa'nın fethinin gerçekleştiği bu günlerde Sicilya'da ilginç bir olay yaşanır. Buna göre Sicilya hâkimi Trablusgarp ve civarındaki yerlere deniz yoluyla askerî birlik sevk eder, bölgeyi yağmalatıp halkını kılıçtan geçirir. Bu birlik döndüğü zaman Müslümanları kılıçtan geçirdiklerini ve mallarını yağmaladıklarını söyler. Bunun üzerine Sicilya hâkimi, kendisine saygı duyduğu ve gerektiğinde kendisine danıştığı Müslüman âlim bir zata: "Ne söylüyorlar duyuyor musun?" diye sorar. Müslüman zat, "hayır" der. Kral: "Onlar neler yaptıklarını anlatıyorlar, Muhammed bu bölgeyi ve halkını bırakıp nereye gitti?" diye sorar. Bunun üzerine Müslüman zat: "Hz. Muhammed onları bırakıp Urfa'yı fethetti" der. Aradan bir süre geçince Urfa'nın Haçlıların elinden alındığı bilgisi ulaşır (bk. *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 100; *Târîhü'l-bâhir*, s. 70). Yine İbnü'l-Esîr'in anlattığı bir olaya göre, salih bir zat Zengî'yi rüyasında görür ve ona "Allah Teâlâ sana ne yaptı?" diye sorar, Zengî de "Urfa'nın fethi sebebiyle günahlarımı bağışladı" cevabını verir (bk. *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 100). Yine anlatıldığına göre Urfa'nın fethedildiği gün Salihlerden zahid bir zat, bir ara zaviyesine çekilir. Bir süre sonra halkın yanına çıkıp sevinçle onları müjdeliler: "Bazı kardeşlerimiz Atabek Zengî'nin, Urfa'yı fethettiğini ve onunla birlikte o günde fethetme katıldıklarını söylediler" der. Sonra da Zengî'ye hitaben; "Ey Zengî bugünden sonra yaptıkların sana zarar vermez" der ve bu sözü defalarca tekrar eder (bk. *Târîhü'l-bâhir*, s. 70).

İmâdüddîn Zengî'ye "el-Emîrû'l-İsfehselâr el-Kebîr Rûknü'l-İslâm Umdetü's-Selâtîn Zaîmü Cuyûşî'l-Müslimîn Melikü'l-Ümerâ' Emîrû'l-İrakeyn ve-Ş-Şam Nasûrû Emîrû'l-Mü'minîn"²¹ unvan ve lakaplarını tevcih etmiştir.

Zengî, Urfa'nın fethinden sonra Zeyneddin Ali Küçük'ü Urfa valisi tayin etti. Emrine yedi kumandanla birlikte kuvvetli bir garnizon vermek suretiyle şehrin güvenliğini sağlama aldı. Şehirden ayrılırken Ali Küçük'e şehrin imarı hususunda elinden geleni yapmasını, insanlar arasında ayırım yapmadan adaletle muamele etmesini emretti.²² Şehrin yönetimiyle ilgili gerekli tedbirleri alıp valisine gerekli talimatları verdikten sonra Haçlılar'ın elinde bulunan Suruç'a giden Zengî, şehri kolayca ele geçirdi (Receb 539/Ocak 1145).²³ Buraya vali olarak Menbic Hâkimi Hassân b. Gümüştegin'i görevlendirdi. Kendisi Ca'ber kalesi kuşatması sırasında vefat edinceye kadar Hassân, burada vali olarak kalmaya devam etmiştir.²⁴ Diğer tarih kaynaklarında Urfa'ya vali olarak Zeyneddin Ali Küçük'ün tayin edildiğinden bahsedilirken İbn Şeddâd'ın *el-A'lâku'l-hatîre* isimli eserinde yer alan bilgiye göre Urfa'nın fethinden sonra İmâdüddîn Zengî şehre Menbic hâkimi Hassân b. Gümüştegin'in oğlu Kutbuddin Yinal'ı vali olarak görevlendirmiştir. Devamında yer alan ifadeye göre Yinal, Zengî'nin 541 (1146) yılında Ca'ber kalesini kuşatması sırasındaki vefatına kadar burada vali olarak kalmaya devam etmiştir.²⁵ Her iki rivayeti uzlaştırabilmek zor görünmektedir. Nitekim Musul'da çıkan karışıklık sebebiyle Zeyneddin Ali Küçük'ün Musul'a gönderilip şehre vali tayin edildiği göz önünde bulundurulduğunda ondan boşalan yere Kutbuddin Yinal'ın tayin edildiğini düşünmek mümkün olabilirdi. Fakat *Anonim Süryânî Vekâyinâmes'*nde şehre Ali Küçük'ten sonra Harran emirlerinden Aynüddevl'e'nin vali olarak tayin edildiğine dair söz konusu bilgi²⁶ kesin bir şey söylememize mani olmaktadır. Ancak ileriki sayfalarda ifade edileceği üzere İbn Şeddâd, Nüreddin Mahmûd'un da Urfa'ya Kutbuddin Yinal'ı vali olarak görevlendirdiği bilgisi üzerinde duracaktır. Aynüddevl'e'nin daha önce Harran emiri olduğu bilgisi göz önünde bulundurulduğunda her ne kadar *Anonim Süryânî Vekâyinâmes'*nde onun vali olarak görevlendirildiğinden bahsedilse de Urfa'ya vali olarak değil de emir olarak görevlendirildiğini düşünmek mümkün olabilir. Bu durumda çelişkili durum da ortadan kalkmış olacaktır.

Urfa ve ardından Suruç'un fethinin İslam dünyasına sağladığı en büyük ka-

²¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk (360-555)*, s. 443. Ayrıca bk. Bezer, "Zengî, İmâdüddin", *DİA*, XLIV, 261; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhü'z-Zengiyyîn fi'l-Musul ve bilâdi's-Şâm*, Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1999, s. 156

²² Takkûş, *Târîhü'z-Zengiyyîn*, s. 153; Bezer, Gülay Öğün, *Begteginliler Erbil'de Bir Türk Beyliği (526-630/1232-1253)*, İstanbul 2000, s. 23; "Zengî, İmâdüddin", *DİA*, XLIV, 261.

²³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk (360-555)*, s. 437; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 102; *Târîhü'l-bâhîr*, s. 69-70; İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 380.

²⁴ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, s. 106.

²⁵ İbn Şeddâd, Ebü Abdullâh İzzüddîn Muhammed b. Ali b. İbrahim b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî (ö. 684/1285), *el-A'lâku'l-hatîre fi zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre* (thk. Yahya Abbâre), Dimaşk: Vezâretü's-Sekâfe, 1978, s. 95.

²⁶ Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği*, s. 50'den naklen; Segal, Judah Benzion, *Edessa (Urfa) Kut-sal Şehir*, s. 313.

zanç, Haçlılar'ın Suriye'deki nüfuzlarının sona ermesi ve Irak kapılarının tamamen kapanması olmuştur. İbnü'l-Kalânîsî'nin *Târîhu Dimaşk* adlı eserinde yer alan bir bilgiye göre aynı yılın Ramazan ayında Antakya'da bulunan Haçlılar, Ermeniler'in de desteğiyle Urfa'da bulunan vatandaşlarına yönelik kurtarma harekâtına giriştiler. O sırada Zengî, muhtemelen Suruç'ta bulunmaktaydı. Urfa'da vali olarak Zeyneddin Ali Küçük bulunmakla birlikte şehrin zayıf bir garnizon tarafından korunuyor olması İmâdüddin Zengî'yi tedirgin etmişti. Haberi alır almaz yola koyulan Zengî, Türkmen gruplardan oluşan kalabalık bir ordu hazırlayıp Haçlı birliklerine karşı saldırıya geçti. Büyük çoğunluğunun öldürülüp esir edildiği savaşta Haçlılar bozguna uğradılar.²⁷ Muhtemelen aynı hadise olmakla birlikte farklı bir şekilde anlatılan olay, *Anonim Süryânî Vekâyinâmesinde*; Urfa'da yaşayan Ermeniler'in, şehri II. Joscelin'e vermek için isyan girişiminde buldukları ve isyanın Aynüddeve kumandasında bir Türk garnizon tarafından bastırıldığı şeklinde ifade edilmektedir.²⁸ Urfa'da beklenmedik bir şekilde gerçekleşen bu hadiseyi bertaraf etmeyi başaran Zengî, bölgedeki varlığını iyiden iyiye hissettirerek yeni fetihler için yeni atılımlar gerçekleştirdi. Birecik (Bîre) kuşatması bu girişimlerinden bir diğeridir.

Fırat nehri kıyısında yer alan müstahkem kalelerden biri olan Birecik Kalesi, o sırada Maraş Senyörü Boudouin'in elindeydi. İmâdüddin Zengî, bir süre kaleyi muhasara etti, kaleye erzak girmesini engelleyerek onları kaleyi terk etmeye zorladı. Bütün tedbirler neticesinde kaleyi ele geçirmek üzereyken Zengî'nin Musul ve Fırat'ın doğusunda kalan topraklarının naibi olan Nasîrüddin Çakır'ın Musul'da çıkan isyan sebebiyle Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un oğlu Ferruhşah tarafından öldürüldüğünü haber aldı. Bu elim hadise sebebiyle bölgede anlaşmazlıkların çıkacağından endişe eden Zengî, Birecik muhasarasını kaldırıp oradan ayrıldı (8 Zilkade 539/2 Mayıs 1145).²⁹ Birecik bundan sonra bir süre daha Maraş Senyörü Baudouin'in elinde kalmıştır. Ancak tarihçi İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-İbrî, Birecik'te bulunan Haçlılar'ın, Zengî'nin muhasarayı bırakıp şehirden ayrılmasıyla birlikte tekrar gelip şehri almaya çalışacağından endişe ederek onun muhalifi olan Mardin Artuklu Hâkimi Hüsameddin Timurtaş'a teslim ettiğini kaydetmektedirler.³⁰ Ancak burada olayın zamanı ile ilgili bir yanlışlık olduğu muhakkaktır. Zira aşağıda da bahsedileceği üzere Birecik bir süre daha Haçlıların elinde kalmış, bundan sonra Mardin Artuklu hâkimi Hüsametdin Timurtaş'ın hâkimiyetine girmiştir (546/1151).³¹ Tarihçilerin verdiği bu bilgi, İbnü'l-Ezrak'ın ifade ettiği gibi Zengî'nin Birecik'i kuşatma altına aldığı tarihten yakla-

²⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk (360-555)*, s. 438.

²⁸ Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği*, s. 50'den naklen.

²⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk (360-555)*, s. 437; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 102; *Târîhü'l-bâhir*, s. 70; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-ravzateyn*, I, 149; İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 380.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 102; *Târîhü'l-Bâhir*, s. 71; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, I, 96; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-ravzateyn*, I, 149; İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 380.

³¹ İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 596. Ayr. bk. Artuk, İbrahim, *Artuk Oğulları Tarihi*, İstanbul 1944, s. 78-79.

şık yedi yıl sonra gerçekleşecek olan bir durumdur.

Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın 2 Zilkâde 548 yılında (19 Ocak 1154) vefat etmesi üzerine yerine oğlu Necmeddin Alpi geçti ve babasından sonra bütün topraklara hâkim oldu. Birecik bir süre Sirâcüddevle b. Gış-şühâs tarafından idare edildi. Sirâcüddevle, Necmeddin Alpi ile aralarındaki anlaşmazlık sebebiyle şehri Necmeddin Alpi'nin amcasının oğlu olan Şihâbeddin Muhammed b. İlyas'a teslim etmek istedi. Şihâbeddin şehri almak istediğinde ise anlaşmazlık çıkarıp şehri ona teslim etmedi. Bunun üzerine şehri kuşatma altına alan Şihâbeddin, Sirâceddin'in askerlerinin de kendisine yardımıyla şehri ele geçirdi. Necmeddin Alpi ile iyi anlaşamayan Şihâbeddin, bir süre sonra Nûreddin Mahmûd'un hizmetine girdi, böylece Birecik Nûreddin Mahmûd'a bağlandı (548/1154).³² Şihâbeddin b. İlyas Rebü'lâhir 570 (Ekim-Kasım 1174) tarihinde vefat ettiğinde o sırada Birecik, Nûreddin Mahmûd'un vefatından sonra yerine geçen oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmail'in hâkimiyetine girmiştir. Onun zamanında Birecik'e vali olarak babası Şihâbeddin'in vefatından sonra oğlu Muînüddin tayin edilmiştir.³³ Böylece Birecik, 548 (1154) yılında Halep Hâkimi Nûreddin Mahmûd'un hâkimiyet alanına dahil olmuş, onun oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmail'in vefatından evvel, şehri İ. İzzeddin Mesud'a vasiyet etmesiyle birlikte şehir, Zengîler'in Musul koluna geçmiş, aynı yıl şehrin emirinin Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye tâbiyetine kadar Zengî ailesinin hâkimiyetinde kalmıştır (577/1181).

İmadüddin Zengî, Birecik'i alacağını düşünürken Musul'da beklenmedik bir zamanda ortaya çıkan isyan hareketi, onun bütün planlarını alt üst etti. Çaresiz olarak isyanı bastırmak üzere Urfa Valisi Zeyneddin Ali Küçük'ü görevlendirirken kendisi de Halep'e gitti. Zeyneddin Ali Küçük, Zengî'nin emri üzerine valiliğini yaptığı Urfa'dan ayrılıp Musul'a doğru hareket etti (18 Zilkâde 539/12 Mayıs 1145). İsyanın bastırılmasından sonra Musul'a gelen Zengî, şehrin valiliğine Ali Küçük'ü tayin etti. Bu sırada Ali Küçük'ün Musul'a gitmesini fırsat bilen Ermeniler'in Urfa'daki Müslümanlara saldırarak Urfa'yı yeniden Haçlılar'a teslim etme teşebbüsünde bulduklarını haber alan Zengî, Musul'dan eski Urfa Valisi Ali Küçük kumandanlığında asker sevk edip fesada yol açan kişilerin yakalanıp öldürülmelerini emretti (Cemâziyelevvel 540/Kasım 1145). İsyan, Ali Küçük tarafından bastırıldı ve olayda dahli bulunan kişiler yakalanarak şehri ziyarete gelen Zengî tarafından cezalandırıldılar.³⁴ Tarihçi Mikhail eserinde, İmadüddin Zengî'nin vefatından kısa bir süre önce Urfa'ya gelip bir süre burada kaldığından bahsetmektedir. Bu bilgiden hareketle Zengî'nin bu ziyaretinin, yukarıda bahsi geçen olayın vukuunun hemen akabinde gerçekleşmiş olma ihtimali üze-

³² İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu Meyyâfânkîn*, s. 606-607.

³³ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu Meyyâfânkîn*, s. 650. Ayr. bk. Gök, Halil İbrahim, "Artuklular-Musul Atabeyliği İlişkileri", *Artuklular* (edt. İbrahim Özcoşar), I-II, Mardin 2007, ss. 159-210, II, 185.

³⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk (360-555)*, s. 440-441; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 281. Ayrıca bk. Bezer, "Zengî, İmadüddin", *DA*, XLIV, 261.

rinde durulabilir. Zengî bu ziyareti esnasında Şehrin Müslümanların eline geçmesinden rahatsız olan ve bunu her fırsatta ihanet ederek gösteren Ermeniler'in bir kısmını şehirden sürmekle birlikte Süryânî ve Hıristiyanlara yönelik olarak böyle bir tutum içerisinde olmamış, aksine onlarla ilgili olumlu yönde kanaatte bulunmuştur.³⁵ 539 yılı (1145) hasat mevsiminde gerçekleştirdiği bu ziyareti esnasında şehir sakinlerinden Müslümanlar ve Hıristiyanlar yolun her iki tarafında dizilerek adeta sevgi gösterileriyle onu karşılamışlardır. Zengî kendisini karşılamaya gelen Hıristiyanlara teveccüh göstererek onlarla ilgilenmiş ve ihtiyaçlarının karşılanacağı vaadinde bulunmuştur. Şehirde yaşayan Ermeniler'e gelince yukarıda bahsi geçen isyana karıştıkları gerekçesiyle onları şehirden sürmüş, yerlerine kendisine sadık üç yüz Yahudi aileyi yerleştirmiştir.³⁶ Urfa'da bulunduğu süre zarfında ise şehri gezerek fetihten sonra tahrip olan yapıların onarılıp onarılmadığını incelemiş, hatta bu incelemeleri esnasında ayaklarındaki gut hastalığından şifa bulmak amacıyla bugün şehrin merkezinde bulunan Ulu Camii'de Hz. İsa'nın mendilinin düştüğüne inanılan kuyudan ayaklarını yıkamıştır.³⁷ Bu durumda Zengî'nin vefatından kısa bir süre öncesinde gerçekleştirdiği Urfa ziyaretinin, ihanet içerisinde yer alan Ermeniler'e yönelik bir takım yaptırımlarda bulunma, Hıristiyan ve Süryaniler'in hakları üzerinde bazı düzenlemeler gerçekleştirme, tahribata uğramış olan bazı imaretlerin onarılıp onarılmadığını inceleme gayesine mâtuf olduğunu söylemek mümkündür.

İmâdüddîn Zengî Urfa'da emniyeti sağladıktan sonra bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve tüm Suriye'de hâkim güç olmak için bölgenin önemli şehirlerinden Dimaşk'ı almak için hazırlıklar yapmaya başladı. Ancak bundan önce arkasını emniyete almak için Fırat'ın kıyısında olup konumu itibarıyla Suriye ve el-Cezîre topraklarının ortasında kalan Ca'ber Kalesi'ni, Ali b. Sâlim el-Ukaylî'nin elinden almak istiyordu. Kale daha önce Sultan Melikşah tarafından emiri Sâlim b. Mâlik el-Ukaylî'ye verilmişti. O sırada kale, oğlu Ali b. Sâlim el-Ukaylî'nin elindeydi. Zengî, hemen harekete geçip Ca'ber Kalesi önlerine geldi ve kaleyi muhasara etti (3 Zilhicce 540/17 Mayıs 1146).³⁸ Ca'ber Kalesi'ni muhasarası üzerinden üç ay geçmesine rağmen bir netice elde edemedi. İsrarla muhasarayı sürdürürken bir gece hiç beklenmedik bir şekilde Yarınkuş isimli kölesi tarafından öldürüldü (5 Rebûlâhir 541/14 Eylül 1146).³⁹ Onun ölümüyle

³⁵ Süryani Mikhail, *Vakainame*, s. 132.

³⁶ Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği*, s. 50'den naklen.

³⁷ Segal, s. 313-316. Sözü edilen kuyu ile ilgili detaylı bilgi için 19. dipnota bakınız.

³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 108; İbnü'l-Esir, *Târîhü'l-bâhir*, s. 73; İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 381; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, I, 99; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddin İsmail b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr b. el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dimaşkî eş-Şâfîi (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1977, XII, 221.

³⁹ İbnü'l-Esir, *Târîhü'l-bâhir*, s. 74; *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 108; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 328; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-ravzateyn*, I, 155; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, I, 99; Süryani Mikhail, *Vakainame*, s. 131. Tarihçiler İmâdüddîn Zengî'nin ölümüyle ilgili farklı rivayetler naklediler. İbnü'l-İbrî, İmâdüddîn Zengî'nin çadırında maden işçilerinin kendisine yapmakta olduğu altın tasa bakarken zırhlarını taşıyan bir kölesi tarafından boğazından kesilmek suretiyle öldürüldüğünü nakleder. Ayrıca Zengî'nin öldürüldüğünün halka duyurulmasının ardından o sırada yanında bul-

birlikte Ca'ber Kalesi'nin muhasarasına son verildi. İmâdüddin Zengî hâkimiyeti boyunca şehirler imar ettirmiş, bu şehirlerin emniyetini sağlamış ve halkının ıslah olması için çalışmış bir liderdi. Harranlılar'ın anlattığına göre vefatından önce Harran'da bulunan vali ve âmillerine Harran halkına zahmet ve meşakkat vermemeleri yönünde vasiyette bulunmuştur.⁴⁰

Zengî'nin vefatından sonra ülke oğulları I. Seyfeddin Gâzî ve Nüreddin Mahmûd arasında paylaşıldı. Zengî'nin büyük oğlu I. Seyfeddin Gâzî, o sırada Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un kendisine ikta etmiş olduğu Şehrizor'da olup Musul nâibi Zeyneddin Ali Küçük'ün, babasının vefatından sonra kendisini şehre davet etmesi üzerine Musul'a doğru hareket etti. Selçuklu Meliki Alparslan b. Mahmûd'un şehri ele geçirme teşebbüsünü engelleyen Seyfeddin, şehre hâkim oldu. Sultan Mesud da onun bu hâkimiyetini onayladı. Böylece Urfa, onun idarî sahasında yer aldığından kendisine tabi oldu. Diğer oğlu Nüreddin Mahmûd ise Zengî vefat ettiği sırada yanında bulunuyordu. O da Halep'e gidip şehri hâkimiyeti altına aldı.⁴¹ Zengî'nin diğer oğlu Emîr-i Emîrân Nusretüddin, Nüreddin Zengî'ye tabi olarak Harran'ın idaresini eline aldı. Zengî'nin dördüncü oğlu Kutbuddin Mevdûd ise Musul'da Seyfeddin Gâzî'ye bağlı kaldı. Böylece Zengî'nin yaklaşık yirmi yıl süren iktidarı boyunca Suriye ve el-Cezîre bölgelerinde elde etmiş olduğu toprakları oğulları I. Seyfeddin Gâzî ve Nüreddin Mahmûd arasında Halep ve Musul merkez olmak üzere paylaşıldı. Fırat nehri ise aralarında sınır kabul edildi.⁴² İkiye bölünen Zengî Devleti, bundan sonra iki ayrı koldan idare edilmeye başlanmıştır. Kardeşler arasındaki ilişkilerin dostane bir zeminde ve karşılıklı yardımlaşmaya dayalı bir anlayışla sürdürülmesi onlara devlet işleyle daha rahat meşgul olma fırsatı sağlamıştır.

Diğer taraftan Urfa'nın Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinden rahatsız olan Hıristiyan dünyası, Zengî'nin ölümünü fırsat bilip yeni bir Haçlı seferi için hazırlıklara girişti (II. Haçlı Seferi). Papa III. Eugenius 540 (1145) yılı sonunda Doğu'daki Haçlı devletlerine yardım etmek için bir Haçlı seferi düzenlenmesi konusunda tüm Avrupa'ya çağrılarda bulundu. Sefere katılacaklara daha önceki vaatlerini yineledi. Fransa Kralı VII. Louis ile Almanya Kralı III. Konrad bu çağrıya uydular. Her iki taraf toplam olarak yaklaşık yüz elli bin asker ile bu sefere katıldı. Böylece İkinci Haçlı Seferi o dönem Avrupa'sının iki büyük hü-

→ →

nan oğlu Nüreddin Mahmûd'un, babasının ölüm haberini alır almaz kaledakilere hitaben "babamın katillerini teslim edin, sulh içinde yaşayalım" demesi üzerine kendisine üç köle teslim edildiği ve babasının intikamını aldığı kaydeder (*Abu'l-Farac Tarihi*, II, 381); İbn Kesir ise muhasarası devam eden Ca'ber kalesi hâkimi Ali b. Salim el-Ukaylî'nin bir kölesi tarafından öldürüldüğünü nakleder (*el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 221).

⁴⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 284.

⁴¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 4; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 285; Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1347), *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), I-LIII, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990, XXXVII, 5. Ayr. bk. Bezer, Gülay Öğün, "Seyfeddin Gâzî I", *DİA* (İstanbul 2009), XXXVII, 31.

⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 110-111; İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 382-383. Ayr. bk. Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed, *el-Kâidü'l-Mücâhid Nüreddin Mahmûd Zengî Şahsiyyetühü ve Asruhü*, Kâhire 2007, s. 20; Gök, s. 59.

kümdarının tam desteğiyle gerçekleşmiş oldu. Sefere katılan Haçlı ordularının ilk durağı Kudüs oldu. Kudüs kuvvetleri Haçlılarla birleşip Dimaşk'ı kuşattılar (Zilhicce 542/Nisan 1148). Bu güce karşı mukavemet gösterebilmek üzere I. Seyfeddin Gâzî ve Nüreddin Mahmûd'un kuvvetleri birleşerek Haçlılar'ı daha Dimaşk önlerinde büyük bir yenilgiye uğrattı. Böylece Haçlılar Urfa'ya gelemeden dönmek zorunda kaldılar (543/1148).⁴³ Bu durum en çok da Nüreddin Zengî'nin işine yaramış, onun Suriye'deki nüfuz ve hâkimiyetinin artmasına vesile olmuştur. Diğer taraftan Urfa'da yaşamakta olan Hıristiyanların Haçlı desteği beklentileri boşa çıkmıştır.

O sırada Tel Bâşir'e çekilen Urfa'nın eski kontu II. Joscelin, Haçlılar'ın desteğini alamayacağını anlayınca şehri içeriden kuşatmak üzere hazırlık yaptı. Daha önce şehirde İmâdüddin Zengî tarafından şiddetli bir Haçlı tasfiyesi yapıldığından kısmen de olsa şehirde hâlâ yaşamakta olan Ermenilerle anlaşılabilir Müslümanlara karşı direnmeleri ve isyan çıkarmaları konusunda teşvik etti, geleceği günü de bildirmek suretiyle Urfa'ya doğru yola çıktı. Bu arada Vassalı olan Maraş ve Keysun Senyörü Baoudoin de Marés ile anlaşarak birlikte hareket ettiler.⁴⁴ Kontun Urfa'da yürüttüğü gizli faaliyet etkili oldu. Şehirdeki Ermeniler'in, Müslümanların direncini kırması ve şehrin sur kapılarını açmaları nedeniyle şehre girmeyi başaran II. Joscelin, şehri teslim almış, ancak kalede bulunan Müslümanların kaleyi teslim etmemeleri üzerine onlarla savaşmak zorunda kalmıştı. Bu sırada şehirde yaşayan Ermeniler'in II. Joscelin ile yaptıkları ittifak ve yönetime karşı gerçekleştirdikleri ihanet, Zengî'nin Halep ve Musul'daki oğulları Nüreddin Mahmûd ve I. Seyfeddin Gâzî'ye bildirildi. Zengî'nin Halep'te bulunan oğlu Nüreddin Mahmûd, şehrin II. Joscelin tarafından ele geçirildiğini ve düşmek üzere olduğu haberini alır almaz on bin askerle Urfa'ya doğru harekete geçti.⁴⁵ Nüreddin Mahmûd'un şehri muhasara etmesi sebebiyle II. Joscelin, farklı bir tedbire başvurarak bütün Urfa halkını da kendileriyle beraber şehirden çıkmaya zorladı. Bütün zorlamalara rağmen evlerinden çıkmayanların evlerini ateşe verdi. Tarihçi Mikhail, II. Joscelin'in aldığı bu kararın isabetsiz oluşunu, surların arkasından savunma yapamayacak durumda olan bir gürühün düz ovada nasıl bir mukabelede bulunabileceği konusunda eleştirmektedir.⁴⁶ Onun bu kararı, halkın hem içten II. Joscelin askerleri tarafından evleri malları yakılmak suretiyle mağdur edilmesine hem de düz ovada Nüreddin Mahmûd'un askerleri ile savaşa zorlanmalarına neden oldu. Yapılan savaşta

⁴³ Urfalı Mateos, *Vakâyi-nâme*, s. 299. Ayr. bk. Demirkent, Işın, "Haçlılar", *DİA* (İstanbul 1996), XIV 533.

⁴⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 290; Urfalı Mateos, *Vakâyi-nâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (trc. Hrand D. Andreasyan), Ankara 1962, s. 299. Ayrıca bk. Güler, Selahaddin E., *Urfa Tarihi*, by., 2004, s. 50.

⁴⁵ İbnü'l-Kalânîsi, *Târîhu Dimaşk*, s. 449-450; Ebü Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-ravzateyn*, I, 175; İbn Şeddâd, *el-A'lâiku'l-hatîre*, s. 95. Ayr. bk. Halebî, Muhammed Râgıb b. Mahmûd b. Hâşim el-Halebî et-Tabbâh, *İ'lâmü'n-nübelâ' bi-târîhi Halebi's-şehbâ'* (tas. Muhammed Kemâl), I-VII, Halep: Dârü'l-Kalemi'l-Arabî, 1998, II, 9.

⁴⁶ Süryani Mikhail, *Vakainame*, s. 135.

Nüreddin Mahmûd'un askerleri karşısında bozguna uğrayan II. Joscelin, Samsat'a kaçtı. Maraş Senyörü Baoudouin öldürüldü ve Piskopos Basilius kaçarak kurtuldu.⁴⁷ Böylece II. Joscelin'in Urfa'yı alma teşebbüsü Nüreddin Mahmûd'un orduları karşısında tamamen başarısız bir şekilde neticelendi. Bundan sonra II. Joscelin bir daha Urfa'yı yeniden ele geçirmeye cesaret edemeyecektir.

Nüreddin Mahmûd, şehir halkının isyanı ve Müslümanların aleyhine olarak Joscelin'e yardım etmeleri sebebiyle şehri yağmalayıp kadınları esir etti (543/1148). Urfa'da gerçekleşen isyan hareketinin Nüreddin'in kuvvetleri tarafından bastırılması neticesinde şehrin yeniden ele geçirilmesi ikinci bir fetih olarak tarihe geçmiştir. Onun daha önce babasının yaptığı gibi ele geçirilen esirleri ve malları iade etmesi ya da şehir halkına karşı hoşgörülü davranması beklenirken tersi bir tavır sergilemesinin sebebini, şehir halkının ihanetlerini cezalandırmakla izah etmek mümkündür. İbnü'l-Esîr *Târîhü'l-bâhir* isimli eserinde tıpkı diğer İslam tarih kaynaklarında olduğu gibi II. Joscelin'in meydan savaşı yaptığından bahsetmemekte, onun Nüreddin Mahmûd Zengî'nin geldiği haberi alınca beldesi Tel Bâşir'e geri döndüğünü söylemekle yetinmekte,⁴⁸ devamında ise şunları eklemektedir. Nüreddin Zengî'nin halkı esir alması ve malına el koyması sebebiyle kalede bulunanlar maruz kaldıkları bu durumu Musul Hâkimi I. Seyfeddin Gâzî'ye bildirmek üzere haberci gönderdiler. Elçi, yolda Seyfeddin'in emiri İzzeddin Ebû Bekir ed-Dübeysî ile karşılaşınca yaşananları ona anlatır. Emir İzzeddin o sırada kendisine ikta edilen Cezîretü İbn Ömer'i teslim almak üzere yola çıkmış, ancak avlanmak için el-Bek'â yoluna sapmış, tam da o sırada elçi ile karşılaşmıştır. Durum Seyfeddin Gâzî'ye bildirilince Cezîretü İbn Ömer'i almaktan vaz geçip yönünü Urfa'ya doğru çeviren İzzeddin, Seyfeddin Gâzî'den bölgeye asker sevk etmesini ister. Urfa'ya ulaştığında ise şehrin Nüreddin tarafından ele geçirilmiş ve Haçlılar'ı şehirden temizlemiş olduğunu görür. Böylece Urfa Nüreddin Zengî'nin elinde kalır, Seyfeddin Gâzî de buna ses çıkarmaz.⁴⁹ Onun duruma müdahale etmeyişinin sebebi, Mardin ve Hisnikyâfâ Artuklu beylerinin Zengî'nin kendilerinden almış olduğu topraklarını geri alma girişimleriyle açıklanabilir.⁵⁰ Seyfeddin Gâzî bu sırada meşgul olduğu birtakım işlerini hallettikten sonra Suriye'ye gider. Onun bu seyahati, muhtemelen Ur-

⁴⁷ İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 383-384; Süryani Mikhail, *Vakainame*, s. 136.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 114; *Târîhü'l-bâhir*, s. 86-87; İbn Şeddâd, *el-A'lâiku'l-hatîre*, s. 95.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 114; *Târîhü'l-bâhir*, s. 87; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kürûb*, I, 110-111. Nüreddin Mahmûd, Urfa'nın fethini gerçekleştirdiği zaman İmâdüddin Zengî'nin ve I. Seyfeddin Gâzî'nin Musul kalesindeki naibi Zeyneddin Ali Küçük'e Urfa'nın fethi münasebetiyle hediyeler gönderir. Bu hediyeler arasında esir bir kadın da vardır. Ali Küçük bu kadın ile birlikte olduktan sonra yanındakilere başından geçenleri anlatır. Buna göre İmâdüddin Zengî Urfa'yı ilk fethettiği zaman eline çok güzel bir esir geçer ve bunu Ali Küçük'e hediye eder. Ancak Zengî fethi gerçekleştirdikten sonra şehri çok beğenir ve askerinin ele geçirdiği her şeyi sahiplerine iade etmesini ister. Bunun üzerine Ali Küçük bu güzel kadını da iade etmek zorunda kalır, ancak akli onda kalır. Urfa ikinci kez Nüreddin Mahmûd tarafından fethedildiği zaman yine bu güzel kadın Ali Küçük'e Nüreddin tarafından hediye edilir. Ali Küçük, Nüreddin'in ele geçirilenlerin iade edilmesini istemesinden korktuğu için bu kadınla hemen birlikte olur (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 114-115; *Târîhü'l-bâhir*, s. 87; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 290-291).

⁵⁰ Bezer, "Seyfeddin Gâzî I", *DİA* (İstanbul 2009), XXXVII, 31.

fa'nın Nûreddin Zengî'nin eline geçmesi sebebiyle aralarında kısa süreli de olsa meydana gelen gerginliğe son vermek düşüncesine matuf olmalıdır. Her ikisi de karargâhlarından uzak bir yerde buluştuğlarında birbirlerine sarılıp yaşananlardan dolayı üzüntülerini dile getirirler. Aralarındaki gerginliğin sona ermesiyle birlikte beldelerine geri dönerler.⁵¹ Seyfeddin Gâzî'nin Urfa üzerindeki hakkından feragat etmesi, kardeşler arasında fetih sevincine gölge düşürecek herhangi bir çekişmeye mahal bırakmamıştır. Yukarıda Zeyneddin Ali Küçük'ün Musul valiliğine tayin edilmesinden sonra *Anonim Süryânî Vekâyinâmesi*'nde geçen bilgilerden hareketle İmâdüddîn Zengî tarafından Urfa'ya Aynüddeve'nin vali olarak görevlendirildiğini ifade etmiş, ancak İbn Şeddâd *el-A'laku'l-hatîre* isimli eserinde Nûreddin Zengî'nin, Urfa'yı yeniden ele geçirmesinden sonra ülkesinin başkenti Halep'e döndüğünde, şehre Kutbuddin Yinal b. Hassân'ı vali olarak bıraktığını, Kutbuddin'in 563 (1167-1168) yılına kadar oradaki görevine devam ettiğini, daha sonra onun yerine Emir Fahreddin Mesud İbnü'z-Ze'ferânî'yi vali tayin ettiğine⁵² dair verdiği bilgilerden hareketle Aynüddeve'nin vali olarak değil de emir olarak görevlendirilmiş olabileceği, mevcut deliller doğrultusunda makul karşılanabilir kanaatindeyiz.

Urfa'nın Nûreddin Mahmûd'a bırakılmasından yaklaşık üç yıl sonra Musul hâkimi I. Seyfeddin Gâzî vefat etmiş (Cemâziyelâhir 544/Kasım 1149), geride kalan tek erkek çocuğu, Halep Hâkimi Nûreddin Mahmûd tarafından büyütülmüştür. O da genç yaşta vefat ettiği için o sırada Musul'da ikamet etmekte olan kardeşi Kutbeddin Mevdûd, Vezir Cemaleddin ve ordu kumandanı Zeyneddin Ali Küçük'ün desteğini almak suretiyle Musul'un idaresine geçirilmiştir (544/1152).⁵³ Nûreddin Mahmûd'un, siyaset arenasında I. Seyfeddin Gâzî ile sürdürdüğü dostane ilişkiler onun yerine geçen diğer kardeşi Kutbeddin Mevdûd döneminde de devam etmiştir.

Bu dönemde Urfa, Harran ve Suruç'taki hâkimiyetini sağlamlaştıran Nûreddin Mahmûd bir süre sonra şiddetli bir hastalığa yakalandı, hatta bir ara öldüğü şaibesi yayıldı (554/1159). Bu durumdan istifade eden diğer kardeşi Emîr-i Emîrân Nusretüddin etrafında büyük bir halk kitlesi toplayarak Halep'e hâkim olmak istedi. Bir süre sonra Nûreddin'in ölmediği anlaşılınca halk, Emîr-i Emîrân'ın etrafında toplanmaktan vazgeçti. Halkın desteği olmadan Halep'i alamayacağını anlayan Emîr-i Emîrân, Harran'a gidip orayı zapt etti. Nûreddin Mahmûd iyileşince ilk iş olarak Harran'a gidip orayı kardeşi Emîr-i Emîrân'ın elinden aldı (23 Cemâziyelâhir 554/12 Haziran 1159). Nûreddin Harran'a geldiği zaman Emîr-i Emîrân çocuklarını geride bırakıp oradan kaçması sebebiyle Nûreddin, Harran'ı alıp Musul hâkimi olan kardeşi Kutbeddin Mevdud'un nâibi

⁵¹ İbnü'l-Esîr, *Târîhü'l-bâhir*, s. 87-88.

⁵² İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 95-96. Emir Fahreddin Mesud İbnü'z-Ze'ferânî, Selâhaddin Eyyûbî şehri alınca kadar burada vali olarak kalmaya devam etmiş, Sultan Selâhaddin şehri alınca buraya Zeyneddin Ali Küçük'ü vali olarak tayin etmiştir (bk. *el-A'laku'l-hatîre*, s. 96).

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 138-139; *Târîhü'l-bâhir*, s. 94; Zehebi, *Târîhü'l-İslâm*, XXXVII, 20.

Zeyneddin Ali'ye teslim etti.⁵⁴

Daha önce bahsi geçtiği üzere Suruç, İmâdüddin Zengî tarafından ele geçirildiğinde şehrin valiliğine getirilen ve Menbic hâkimi olan Hassân b. Gümüştegin'in oğlu Seyfeddin Gâzî b. Hassân'ın, Nûreddin'e karşı yaptığı ayaklanma Zengî'nin kumandanları Mecdüddin İbnü'd-Dâye ve Esedüddin Şirkûh tarafından bastırıldı. Menbic ve Necm Kalesi kendisinden alındı. Burası Nûreddin Zengî tarafından Seyfeddin Gâzî'nin kardeşi ve aynı zamanda Hassân b. Gümüştegin'in de diğer oğlu Kutbeddin Yinal b. Hassân'a ikta edildi. Nûreddin, 564 (1169) yılında Suruç'u kendisinden alacağı zamana kadar şehri ona bıraktı (562/1167). Nûreddin Zengî kendisi Fırat nehrini geçerek Urfa'ya gitti. Urfa'yı Menbic hâkimi Kutbeddin Yinal'a ikta edip onu şehrin valisi tayin etmişti. Verilen bilgiye göre Nûreddin Zengî bir süre Urfa'da kaldı.⁵⁵ Ancak bu seyahatini hangi gerekçe ile gerçekleştirdiği ve ne kadar kaldığı konusunda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Nûreddin Mahmûd'un Harran'ı kendisine bıraktığı Musul Hâkimi Kutbeddin Mevdûd'un da naibi ve devletin idaresini elinde bulunduran Zeyneddin Ali Küçük, artık yaşlanıp da gözleri görmez kulakları işitmez olunca Erbil'e gitmeye karar vermiş ve hâkimiyetindeki bütün yerleri Musul Hâkimi Kutbeddin Mevdûd'a bırakmıştır (563/1168).⁵⁶ Böylece Harran, Halep Hâkimi Nûreddin Mahmûd'un idaresinden çıkıp bundan sonra Zengîler'in Musul kolunun hâkimiyetine geçmiştir.

Nûreddin Mahmûd'un bölgede artan gücü onu Ca'ber Kalesi'ni almaya sevk etti. Böylece babasının daha önce teşebbüs edip de başarılı olamadığı ve öldürülmesiyle sonuçlanan Ca'ber Kalesi'nin muhasarasını yeniden başlatmıştır (564/1169). Ca'ber Kalesi bölgede en müstahkem kalelerden biri olmakla birlikte doğu tarafından Fırat'a bakmakta ve yöreyi kontrol altında tutmaktaydı. Nûreddin Mahmûd, kaleyi Mâlik b. Ali'nin elinden alabilmek için çok uğraştı, ancak buna muvaffak olmadı. En nihayetinde onunla anlaşma yoluna gitti. Ca'ber Kalesi'ne karşılık kendisine ait bazı yerleri alabileceğini söyledi. Daha fazla diretmek istemeyen Mâlik b. Ali, Suruç ve civarı, Halep ile Bâbu Büzâa arasındaki tuzla ve peşin olarak da yirmi bin dinara karşılık Ca'ber Kalesi'ni teslim etti.⁵⁷ Böylece Suruç ve civarı, Nûreddin Mahmûd'un hâkimiyet sahasından çıkıp Ukaylîler'in eline geçmiştir. Nûreddin, bölgede Ca'ber Kalesi ile elde edeceği üstünlüğü, Suruç'u gözden çıkarmaya yeğlemiş görünmektedir. Böylece 539 (1145) yılından itibaren Zengîler'in hâkimiyet sahasında yer alan Suruç el-

⁵⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s. 547; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 251-252; İbn Vâsîl, *Müfericü'l-kürûb*, I, 131; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-ravzateyn*, I, 382. Ayrıca bk. Halebî, *l'âmü'n-nübelâ'*, II, 36; Kök, Bahattin, "Nûreddin Zengî, Mahmûd", *DİA* (İstanbul 2007), XXXIII, 260.

⁵⁵ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, s. 106-107. Ayr. bk. Halebî, *l'âmü'n-nübelâ'*, II, 46.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 331; İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 406; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-ravzateyn*, II, 38.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 334-335; *Târîhü'l-bâhir*, s. 145-146; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-ravzateyn*, II, 50; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, s. 107, 116.

den çıkmıştır.

Musul Hâkimi Kutbüddin Mevdûd 565 (1170) yılında vefatından önce yerine oğlu II. İmâdüddin Zengî'nin geçmesini istediye de Musul Valisi Fahreddin Abdülmesîh, Kutbüddin'in vefatından sonra II. Seyfeddin Gâzî'yi Musul hâkimi ilan etti. II. İmâdüddin Zengî, bu durumu amcasına şikâyet etmesi üzerine Nûreddin Mahmûd, Fahreddin Abdülmesîh'in yeğenleri üzerindeki tahakkümünü sona erdirmek üzere Harran ile Sincar, Habur, Nusaybin'i ele geçirdi (Muharrem 566/Eylül 1170).⁵⁸ Böylece Nûreddin Mahmûd'un kardeşi Kutbeddin Mevdûd'a bıraktığı Harran üç yıl aradan sonra yeniden Nûreddin Mahmûd'un kontrolüne geçmiş oldu.

Nûreddin Mahmûd vefatından kısa bir süre önce Haçlılar'a karşı Mısır seferine çıkmaya hazırlanırken Dimaşk'ta güvenliği sağlamak üzere yeğeni II. Seyfeddin Gâzî'yi Dimaşk'a çağırıldı. Amcası Nûreddin Mahmûd'un çağırısı üzerine ordusunun başında Sadeddin Gümüştekin olmak üzere II. Seyfeddin Gâzî yola çıktı. Musul askeri yoldayken Nûreddin Mahmûd'un Suriye yolunda vefat ettiğini öğrendi (11 Şevval 569/15 Mayıs 1174). Sadeddin Gümüştekin, Nûreddin Mahmûd'un vefatını haber alınca II. Seyfeddin Gâzî'nin yanında yer almak istememiş olmalı ki bir grup askerle onun yanından ayrıldı. II. Seyfeddin Gâzî ise amcasının vefatı üzerine bağımsız hareket etmeye başladı. Amcasının daha önce kendisinden aldığı Musul'a bağlı topraklara ilaveten Urfa, Harran ve Suruç'u ele geçirdi (569/1174).⁵⁹ Böylece II. Seyfeddin Gâzî, Ca'ber Kalesi hariç el-Cezîre bölgesinin tamamını ele geçirmiş oldu. Nûreddin Mahmûd'un vefatının ardından güçler dengesinin Musul hâkimi II. Seyfeddin Gâzî lehine değişmesiyle birlikte Urfa ve çevresi bu tarihten itibaren Zengîler'in Musul koluna bağlanmış oldu. Nûreddin Mahmûd Halep'te ikamet ediyordu, fakat bazı rivayetlerden hareketle ara ara Urfa'ya geldiğini ve burada kaldığını söylemek mümkündür. Muhtemelen birtakım icraatlerde bulunmak için geldiği Urfa'da zaman zaman gezintilere çıkardı. Urfa ziyaretinde bulunduğu bir gün kendisinin özel hizmetinde yer alan ve onunla birlikte olmaktan hoşlandığı emîri Bahâüddin Ali İbnü'l-Esîr ile Urfa meydanında atıyla bir gezintiye çıkmıştı.⁶⁰ Nûreddin Mahmûd her ne kadar ülkesinin merkezi olarak Halep'i benimsemiş olsa da Urfa'ya sık sık ziyaretlerde bulunması onun Urfa'yı önemseydiği ve şehrin tarihî kimliğine değer verdiğinin açık bir göstergesidir.

Nûreddin Mahmûd Zengî'nin vefatından sonra devletin başına on bir yaşındaki oğlu el-Melikü's-Salih İmâdüddin İsmail geçti.⁶¹ Onun idaresi, daha önce II. Seyfeddin Gâzî'den ayrılıp Halep'e gelen ve Nûreddin Mahmûd'un yerine geçmesi için destek veren Musul Valisi Sadeddin Gümüştegin'in tahakkümün-

⁵⁸ Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-ravzateyn*, II, 161, 173. Ayrıca bk. Bezer, Gülay Öğün, "Seyfeddin Gâzî II", *DA* (İstanbul 2009), XXXVII, 31.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 406-407; *Târîhü'l-bâhir*, s. 175; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, s. 107.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *Târîhü'l-bâhir*, s. 165.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 405, 418; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, II, 1.

de oldu. İsmail, amcası oğlunun babasına ait toprakları alması üzerine Dımaşk'a yerleşmek durumunda kaldı. Bu sırada babasının Mısır'a sevk ettiği kumandanı Selâhaddin Eyyübî, bölgedeki varlığını iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştı. Selâhaddin, yaşının küçük oluşundan dolayı el-Melikü's-Salih İsmail'i himaye etme düşüncesiyle önce Dımaşk, ardından Suruç'un da aralarında bulunduğu Ba'lebek, Hama, Humus ve Rakka'yı ele geçirdi (570/1174).⁶² Selâhaddin bu topraklarda hutbeyi Nüreddin Mahmûd'a olan vefası sebebiyle o sırada henüz on bir yaşında bir çocuk olan el-Melikü's-Salih İsmail adına okutmuştur. Böylece onun ülkesini Haçlılar'a karşı muhafaza altına almayı ve Musul Hâkimi II. Seyfeddin Gâzî'nin el-Cezîre bölgesinde ele geçirdiği ona ait olan toprakları geri almayı düşünmüştür. Selâhaddin-i Eyyübî'nin bu hareketi, Halep'in çocuk yaşta birisi tarafından idare ediliyor oluşunu fırsata dönüştürüp bölgedeki hakimiyetini pekiştirmeye yönelik bir faaliyet olarak da değerlendirilebilir. Ancak böyle düşünülmediği takdirde Selâhaddin'in çocuk yaşta biri adına hutbe okutmasını ve ona itaatini arzını izah etmek güç olacaktır.

Musul hâkimi II. Seyfeddin Gâzî'nin 576 (1180) yılında vefatının ardından vasiyeti gereği yerine kardeşi I. İzzeddin Mesud geçmiş, kısa süre sonra Halep hâkimi el-Melikü's-Salih İsmail'in de âhirete intikaliyle (577/1181), sahip olduğu toprakları I. İzzeddin Mesud'a vasiyet etmiştir.⁶³ Böylece Zengî ülkesinin toprakları yeniden tek bir elde toplanmış, bu sırada Urfa, Harran ve Suruç da I. İzzeddin Mesud'un idaresine geçmiştir. Ancak Halep hâkiminin atabeyi konumundaki Selâhaddin Eyyübî'nin, el-Melikü's-Salih İsmail'e ait olan toprakların onun ölümünden sonra I. İzzeddin Mesud'da kalmasına razı olmayarak birtakım girişimlerde bulunduğu söylemek mümkündür. Nitekim dönemin Abbâsî Halifesi Nâsir-Lidinillâh, onu bu girişiminden vaz geçirmek için araya girmiş, Urfa, Harran ve Suruç'un da aralarında bulunduğu Rakka, Habur ve Nusaybin'in İzzeddin Mesud'un elinde kalmasını rica edip Selâhaddin Eyyübî'yi bundan vaz geçirmek istemiştir. Ancak Selâhaddin Eyyübî halifenin bu talebini önce kabul etmeyip: "Sözünü ettiğiniz bu beldeler Müslümanların memleketinin sınırlarıdır. Ben Haçlılarla yaptığımız savaşta bize yardımcı olsun diye buraları Seyfeddin'e (II. Seyfeddin Gâzî) vermiştim. Ancak o bize yardımcı olmadı" demek suretiyle halifenin isteğini geri çevirmiş, fakat daha sonra Müslümanların maslahatı gereği bu işten vazgeçtiğini halifeye bildirmiştir.⁶⁴ Dolayısıyla Urfa, Harran ve Suruç'un bir süre daha I. İzzeddin Mesud'un idaresinde kaldığını söylemek mümkündür.

Bu arada hanedan içi çekişmelerin gündeme geldiği Zengî ailesinin bir ferdi olan Sincar Hâkimi II. İmâdüddin Zengî, kardeşi I. İzzeddin Mesud ile el-

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 415-418. Ayrıca bk. Bezer, Gülay Öğün, "Zengîler", *DİA* (İstanbul 2013) XLIV, 269-270.

⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 473; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, II, 92, 106; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, 204; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 309. Ayrıca bk. Eskikurt, s. 57.

⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 306.

Cezîre bölgesinde yer alan Sincar'ı Halep karşılığında değiştirmek istediye de İzzeddin Mesud buna razı olmadı. Ancak II. İmâdüddin Zengî bu isteğinde ısrarcı olup Halep'i kendisine vermediği takdirde Sincar'ı hakimiyet sahasını genişletmekte olan Selâhaddin Eyyûbî'ye vermekle tehdit edince istenilen değişiklik gerçekleşti (577/1181). Böylece II. İmâdüddin Zengî'ye Halep ile birlikte Suruç, Nusaybin ve Habur da verilmiş oldu.⁶⁵ Bundan sonra Suruç, Halep'in yeni hâkimi olan II. İmâdüddin Zengî'nin hâkimiyetine girmiştir.

Ülke topraklarının dağılımı hususunda Zengîler cephesinde bunlar yaşanırken diğer taraftan o sırada Mısır'da bulunan Selâhaddin Eyyûbî, Halep'in II. İmâdüddin Zengî'ye verilmesi karşısında sükûnetini bozup Haçlılarla olan mücadelesi sırasında kendisine karşı bir ittifak kurulmasını engellemek ve de arkasında tek çatı altında toplanmış ve sorunsuz bir İslam ülkesi görmek için Zengî ailesine karşı I. Şark Seferine çıktı.⁶⁶ Selâhaddin Eyyûbî'nin bu seferindeki ilk durağı Birecik oldu. el-Cezîre topraklarından olup Fırat'ın doğusunda ve nehre hâkim bir noktada kurulmuş olan Birecik kalesi, stratejik bir noktada bulunmasının yanı sıra iyi tahkim edilmiş bir yapıya sahipti. Kale, Mardin Emîri Kutbeddin İlgâzî'nin amcazadesi Şihâbeddin Artukî'nin elindeydi. Şihâbeddin de Nûreddin Mahmûd'a bağlıydı. Nûreddin'in vefatı üzerine kale, oğlu el-Melikü's-Salih İsmail'in idaresine geçmiş, o da Musul Hâkimi I. İzzeddin Mesud'a itaatini arz etmişti. Dolayısıyla Birecik o sırada Zengîler'in Musul kolu idaresindeydi. Mardin emiri II. Kutbüddin İlgâzî, Musul Hâkimi İzzeddin Mesud'dan izin alarak Şihâbeddin İlyas'ın ölümüyle oğlu Mahmûd b. İlyas'ın eline geçen Birecik'i almak üzere asker sevk etti. Bir müddet muhasara altında tuttuğu kaleyi ele geçirmeye muvaffak olamadı. Kutbüddin İlgâzî'nin Zengîler'in desteği ile bu cesaretle bulunmasını hazmedemeyen Birecik hâkimi Mahmûd b. İlyas, Zengîler'e olan bağlılığından vazgeçip Selâhaddin-i Eyyûbî'nin tabiiyetine girdiğini bildirdi. Bu bağlılığına binaen ondan yardım istedi. Selâhaddin Eyyûbî o sırada Haçlılarla savaştığı için kendisine fiilen destek veremeyecek kadar meşguldü. Bununla birlikte Mardin Emîri Kutbüddin İlgâzî'ye elçi göndermek suretiyle kuşatmaya son verip Birecik'ten çekilmesini istedi. Ancak Kutbüddin, Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Haçlılarla savaştığını ve gelemeyeceğini bildiği için bu isteğini kabul etmedi. Bir süre daha Birecik önlerinde kaldıktan sonra bir netice elde edemeyince geri çekilmek zorunda kaldı (577/1181).⁶⁷ Böylece Birecik, Selâhaddin Eyyûbî'ye bağlılık bildiren Mardin Hâkimi Mahmûd b. İlyas'ın kendisine olan bağlılığının devam etmesiyle Zengîler'in hâkimiyetinden çıkmış, bundan sonra Selâhaddin-i Eyyûbî'nin kontrolüne geçmiştir.

Bu sırada Musul Hâkimi I. İzzeddin Mesud, Harran'ı iktâ ettiğİ Muzafferüd-

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 474; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 309. Ayrıca bk. Demir, Ahmet, *Urfa ve Çevresi Eyyûbîler Tarihi*, İstanbul 2008, s. 34-35.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 475.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 475-476; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, II, 116. Ayrıca bk. Demir, s. 37-38; Ağanal, Hasan, *Urfa Tarihi (M.Ö. 2000-M.S. 1400)*, Şanlıurfa 1997, s. 103.

din Kökböri'yi bir ara Halep şahneliğine tayin etti, ancak o Halep'in II. İmâdüddin Zengî'ye verilmesiyle Harran'a döndü. Bu arada İzzeddin Mesud, Erbil naibi Mücahidüddin Kaymaz'ı Musul valiliğine tayin etti. Bu tayini kendisi için yapmasını beklerken hasmına yapmasına öfkelenen Kökböri, Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye haber gönderip kendisini el-Cezîre bölgesini ele geçirmesi için teşvik etti. Bu açık davet üzerine el-Cezîre bölgesine yönelen Selâhaddîn-i Eyyûbî, Birecik'e geldiğinde Kökböri şehri bizzat eliyle teslim etmekle kalmayıp üstelik kendisine bağlılık arz etti. Selâhaddîn'in Fırat'ı geçip topraklarına yöneldiğini haber alan Musul Hâkimi İzzeddin Mesud, Mücahidüddin Kaymaz kumandanlığında Urfa'yı müdafaa etmek üzere asker sevk etti. Selâhaddîn, Birecik'i aldıktan sonra Urfa yolu üzerinde Suruç'a uğradı. Suruç, İzzeddin Mesud'a tâbi olan İbn Mâlik yönetiminde olup daha sonra Halep ile birlikte II. İmâdüddin Zengî'nin idaresine geçmişti. İbn Mâlik, Selâhaddîn Eyyûbî'ye bağlılık arz edip şehri ona teslim etti. Bundan sonra Urfa üzerine yürüyen Selâhaddîn, şehri muhasara etti ve uzun uğraşlardan sonra şehri ele geçirdi (578 Cemaziyevvel/Eylül 1182). Şehrin emiri Fahreddin Mesud ez-Za'feranî çarpışmaların şiddeti karşısında teslim oldu ve şehri teslim edip Selâhaddîn'in hizmetine girdi. Selâhaddîn Eyyûbî, Urfa'nın ele geçirilmesinden sonra Harran'a gitti. Urfa ve Harran'a Kökböri'yi vali tayin edip her ikisini de kendisine ikta etti (578/1182).⁶⁸ Bundan sonra önce Harran ele geçirilip üs olarak kullanılmak suretiyle önce Birecik, sonra Suruç ve ardından Urfa olmak üzere bu bölgeler tümüyle Zengîler'in hâkimiyetinden çıkarak Selâhaddîn Eyyûbî'nin hâkimiyetine geçmiş oldu.

Sonuç

Bu makalede tarih kaynaklarında el-Cezîre bölgesi olarak ifade edilen ve bir kısmı ülkemizin güneydoğu bölgesini içine alan bu coğrafyanın, geçmişte çok önemli şehirlerinden biri olan Urfa ve bugün ona bağlı ilçe konumundaki Harran, Suruç ve Birecik'in Zengîler döneminde geçirmiş olduğu serüven üzerinde duruldu. İlk defa Hz. Ömer döneminde fethine başlanan bu topraklar, Türk, Kürt, Arap, Ermeni ve Süryânîsiyle pek çok millete ev sahipliği yapmış, zaman zaman el değiştirmek suretiyle bölge insanı, İslam çatısı altında huzur içinde yaşamıştır. Ancak bu topraklar yaklaşık beş asır Müslümanların elinde kaldıktan sonra Avrupalılar'ın Anadolu topraklarına yönelik düzenlemiş olduğu I. Haçlı seferleri neticesinde birer birer istilaya maruz kalmış, bu durum mevcut huzur ortamını sekteye uğratmıştır. Bu havalinin yaklaşık yarım asır Haçlı Kontluğu tarafından idare edilmesi, Müslüman dünyasını hüzne boğarken diğer taraftan yeni yeni filizlenmekte olan Zengî idaresi, bölgenin yeniden İslam hâkimiyetine geçmesinin ümidi olmuştur.

Musul'daki hâkimiyeti, Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd tarafından Musul ve idaresindeki vilayetlere vali olarak tayin edilmesiyle başlayan İmâdüddin Zengî,

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 484; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, II, 117; İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 429. Ayrıca bk. Demir, s. 39, 44; Açıanal, s. 103-104; Bezer, Gülay Öğün, "Kökböri", *DİA*, XXVI (İstanbul 2002), 234.

zamanla hâkimiyet sahasını kuzeye doğru genişleterek büyük kısmı Haçlılar'ın hâkimiyeti altında bulunan el-Cezîre topraklarına kadar uzanmıştır. İmâdüddîn Zengî'nin yaklaşık yarım asırdır Haçlılar'ın elinde bulunan ve el-Cezîre bölgesinin önemli merkezlerinden biri olan Urfa'yı fethi, bölgenin ilk fâtihî İyâz b. Ganm'den (ö. 20/641) sonra kendisini şehrin ikinci fâtihî yapmıştır. Zengî'nin Haçlılar karşısında elde ettiği bu zafer, bütün İslam dünyasında yankı bulmuş ve herkes tarafından sevinçle karşılanmıştır. Zengî'nin Urfa'yı fethi, bölgedeki Haçlı Kontluğu'na tamamen son vermese de o zamana kadar Haçlılar'a vurulan en büyük darbelerden biri olmuştur. Bu durum karşısında Hıristiyan dünyası Doğu'da elde ettiği bütün toprakları kaybedeceği endişesini yaşarken İslam dünyasında Haçlılar'ın bölgeden tamamen sökülüp atılacağı ümidini doğurmuştur.

İmâdüddîn Zengî'nin vefatıyla birlikte ülkesi oğulları Seyfeddin Gâzî ve Nûreddin Mahmûd arasında paylaşılırken diğer taraftan eski Urfa Kontu II. Joscelin, devletin Zengî ailesi içinde yaşadığı bölünmeyi siyasî bir zafiyet olarak değerlendirerek durumdan istifade etmek istemiş, şehir sakinlerinden Ermenilerle anlaşarak şehri yeniden ele geçirmiştir. Her iki kardeşin durumdan haberdar edilmesiyle birlikte bizzat ordusunun başında önce gelen Halep Hâkimi Nûreddin Mahmûd Zengî, kısa bir aradan sonra şehri ikinci kez fethetmiştir. Seyfeddin Gâzî'nin sevk ettiği ordu fethe yetişememiş, bu sebeple Urfa'dan feragat etmek durumunda kalmıştır. Şehrin yeniden Müslümanların eline geçmesi, Haçlılar'ın Urfa havalisinde kalma ümitlerinin tamamen sona erdirmiş, bundan sonra bölgede herhangi bir teşebbüste bulunacak takatleri kalmamıştır. Nûreddin Zengî, vefatına kadar devlet merkezi olarak seçtiği Halep'te yaşama-ya devam etmiştir. Zaman zaman Urfa'ya gelip bu güzide şehirde kısa süreli de olsa kalıp tekrar Halep'e döndüğüne dair rivayetler mevcuttur. Urfa ile birlikte Harran, Suruç ve Birecik kırk iki yıl boyunca bu bölgeye dinî, ilmî, ictimai ve kültürel anlamda katkılarda bulunan Zengî ailesi arasında sürekli el değiştirmiştir. Urfa ve çevresi, Zengîler'in eski gücünü kaybetmeye başladığı dönemde Haçlılar'a karşı mücadelesiyle tanınan Selâhaddîn-i Eyyübî'nin kontrolüne geçmiştir.

Kaynaklar

- » Açıanal, Hasan, *Urfa Tarihi (M.Ö. 2000-M.S. 1400)*, Şanlıurfa 1997.
- » Artuk, İbrahim, *Artuk Oğulları Tarihi*, İstanbul 1944.
- » Bezer, Gülay Öğün, Bezer, Gülay Öğün, *Begteginliler Erbil'de Bir Türk Beyliği (526-630/1232-1253)*, İstanbul 2000.
- » ———, "Kökböri", *DİA*, XXVI (İstanbul 2002), 234-235.
- » ———, "Seyfeddin Gâzî I", *DİA* (İstanbul 2009), XXXVII, 31.
- » ———, "Seyfeddin Gâzî II", *DİA* (İstanbul 2009), XXXVII, 31-32.
- » ———, "Zengî, İmâdüddin", *DİA* (İstanbul 2013), XLIV, 258-261.
- » Demir, Ahmet, *Urfa ve Çevresi Eyyübîler Tarihi*, İstanbul 2008.
- » Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987.
- » ———, "Haçlılar", *DİA* (İstanbul 1996), XIV, 525-546.
- » Ebû Şâme el-Makdisî, *Ebü'l-Kasım Şehâbeddin Abdurrahman (ö. 665/1268), Kitâbü'r-ravzateyn fî ahbârî'd-devleteyn (en-Nûriyye ve's-Salâhiyye) (thk. İbrahim ez-Zeybek)*, I-V, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- » Eskikurt, Adnan, *Musul Atabeyliği (Zengîlerin Son Devri ve Lü'lü' Ailesi 607-660/1211-1262)*, İstanbul 2014.
- » Gök, Halil İbrahim, "Artuklular-Musul Atabeyliği İlişkileri", *Artuklular (edit. İbrahim Özcoşar)*,

I-II, Mardin 2007, ss. 159-210.

- » ———, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yay., 2013.
- » Güler, Selahaddin E., *Urfa Tarihi*, by., 2004.
- » Halebî, Muhammed Râgıb b. Mahmûd b. Hâşim et-Tabbâh, *İ'lâmü'n-nübelâ' bi-târîhi Halebî's-şehbâ'* (tas. Muhammed Kemâl), I-VII, Halep: Dârü'l-Kalemi'l-Arabî, 1998.
- » İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân* (thk. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut 1971.
- » İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddin İsmail b. Şihâbiddin Ömer b. Kesir b. Dav' b. Kesir b. el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut: Mektebetü'l-Mearif, 1977.
- » İbn Şeddâd, Ebü Abdullâh İzzüddin Muhammed b. Ali b. İbrahim b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî (ö. 684/1285), *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre* (thk. Yahya Abbâre), Dimaşk: Vezâretü's-Sekâfe, 1978.
- » İbn Vâsil, Ebü Abdullâh Cemalüddin Muhammed b. Sâlim b. Nasrullah b. Sâlim et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfiî (ö. 697/1298), *Müferricü'l-kürüb fî ahbâri benî Eyyüb* (thk. Hüseyin Muhammed Rebî'), I-V, Kahire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İlam, 1972.
- » İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Hibetullah b. Muhammed el-Ukayfî el-Halebî (ö. 660/1262), *Zübdetü'l-Haleb min târîhi Haleb* (thk. Süheyl Zekkâr), I-II, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1997.
- » İbnü'd-Devâdârî, Seyfüddin Ebü Bekir b. Abdillâh b. Eybek ed-Devâdârî (ö. 732/1332), *Kenzü'd-dürrer ve câmi'i'l-ğurer: ed-dürrü'l-mâdiyye fî ahbâri devleti'l-Fâtîmiyye* (thk. Salâhaddin Müneccid), I-IX, Kahire 1961.
- » İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-târîh* (thk. Carolus Johannes Tornberg), I-XIII, Beyrut 1982.
- » ———, *Târîhü'l-bâhir fi'd-devleti'l-atabekiyye* (thk. Abdülkadir Ahmed Tuleymât), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, ts.
- » İbnü'l-Ezrâk, Ahmet b. Yusuf b. Ali el-Fârikî (ö. 577/1181), *Târîhu Meyyâfârkîn* (thk. Kerîm Fârûk el-Hüfî-Yusuf Baluken), İstanbul: Nübihar Yayıncılık, 2014.
- » İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Bar Hebraeus Cemalüddin Yuhannâ Mâr Grigoriyos b. Tâceddin Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî (ö. 685/1286), *Ebü'l-Ferec tarihi* (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945.
- » İbnü'l-Kalânîsî, Ebü Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali ed-Dimaşkî (ö. 555/1160), *Târîhu Dimaşk* (360-555) (thk. Süheyl Zekkâr), Dimaşk: Dâru Hassân, 1983.
- » Kök, Bahattin, "Nüreddin Zengî, Mahmûd", *DİA*, 2007, XXXIII, 259-262.
- » Öngül, Ali, *Urfa Tarihi (İslam Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar 639-1517)*, Manisa 2004.
- » Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed, *el-Kâidü'l-Mücâhid Nüreddin Mahmûd Zengî Şahsiyyetühü ve Asruhü*, Kâhire 2007.
- » Segal, Judah Benzion, *Edessa (Urfa) Kutsanmış Şehir* (trc. Ahmet Arslan), İstanbul 2002.
- » Süryani Mikhail, *Vakainame* (trc. Hrand D. Andreasyan), by., 1944.
- » Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhü'z-Zengîyyîn fi'l-Musul ve bilâdi's-Şam*, Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1999.
- » Urfalı Mateos, *Vakâyi-nâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (trc. Hrand D. Andreasyan), Ankara 1962.
- » Yılmaz, Evren-Süreyya Eroğlu, "Edessa'dan Urfa'ya: Urfa'da Kilise'den Camiye Dönüştürülmüş Yapılar", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta 2013, sy. 30, ss. 1-12.
- » Zehebî, Şemsüddin Ebü Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1347), *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm* (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), I-LIII, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990.